

Bülbülün Dîvânında Bülbül Olmak: Yûnus Emre Dîvânı'nda “Bülbül” İmgesi

Aysun Çelik*

Anadolu ruhunu inşa eden mütefekkir ve mutasavvıf zincirinin ilk halkalarından Yûnus Emre, bugünkü ruhun ibyası ve ıslahı için tekrar-be-tekrar anılması/anlaşılması lazım gelen değerlerimizden biridir. Yûnus Emre, ifade ve anlam gücü bakımından üstün retorîği ile Türkçenin doğal güzelliğini kulaklardan kalplere nakşeden bir şairdir. Şair olmasının yanı sıra kendisine duyulan ilgi ve sevginin ürünü kabul edilen menkıbelerin çokluğu ile de meşhurdur. Halkın gönlünde medfûn olan bu şair, mevcudiyetini aynı halkın kalbinde ve dilinde ilâ-nihâye sürdürecektir olan bir gönül ehlidir. Hicrî 1240-41 tarihinde doğduğu ve 1329 ile 1334 seneleri arasında vefat ettiği düşünülen Yûnus Emre'nin ardında bıraktığı; Dîvân halinde yayımlanan şiirleri ve Risâletü'n-Nushbîye adlı eseri başta olmak üzere, büyük bir “gönül medeniyeti”dir.

Aşk ve gönül gibi mücerret kelimelere derinlik katarak şiirlerine ifânî bir hüviyet kazandıran, sevgiye dayalı medeniyet tasavvurunu, Hak ve halk âşıklığı, hoşgörü, iyilik, barış, kardeşlik gibi içtimai ve evrensel mefhumlara dayandıran Yûnus Emre, hemen her cümlesinde hikmeti ve hakikati ifade etmiş, dinî ve tasavvufî kültürümüzün kadim unsurlarını mısralarında özenle işlemiştir. Tema ve mana bakımından klasik Türk edebiyatının temellerinin atıldığı XIII.-XIV. asırda Yûnus Emre,

dinî-tasavvufî mazmun ve motifleri doğallık ve samimiyet çerçevesinde kullanmaya başlayan ilk şairlerimizdendir.

Hayvan sevgisi ve hayvanlar üzerinden mesaj verme tekniği kadim kültürümüzde var olmakla birlikte ilk İslami edebiyat ürünlerinden itibaren mazmunlar yoluyla bir beyan ve tebliğ etme yöntemine dönüşmüştür. Bu bakımdan şiirlerinde, kendisini telkin ve teskin eder gibi görünen Yûnus Emre de, esasen “bülbül” figürü üzerinden dinleyicilerini/okuyucularını irşat etmekte ve varlığın hikmetlerini dile getirmektedir. Türk şiirinde aşkın, âşığı, acının, feryadın timsali olan bülbül, Yûnus Emre Dîvânı'nda; aşk ile ilintisi, gül ile münasebeti, ses güzelliği ve zarıflığı, şairliği temsiliyeti başta olmak üzere çeşitli görüntü ve görevlerle karşımıza çıkmaktadır. Bu veçhile, çalışmamızda; sade ve güçlü nazım tekniğini söyleyişindeki tabiiyet ve ifadelerindeki ahenkle bütünleştiren terennümü basebiyle “Türkçenin bülbülü” olarak tarif edilen Yûnus Emre'nin Dîvânı'nda “bülbül” imgesi incelenmiş, değerlendirilmiş ve ilk İslami eserlerin sonraki asırların edebî kültürünü ve imgelerini belirleyici rolü üzerinde durulmuştur.

Giriş

Semboller/ingeler; içerdikleri anlam zenginliği ile birlikte milletlerin ve kültürlerin algı dünyasında kelimelerden daha etkili olmuştur. Hatta öyle ki bazı kelimeler, tarihî süreçte kullanıla kullanıla, işlene işlene anlam dünyasını geliştirerek/değiştirerek neredeyse kelime olmaktan çıkmış ve mazmun/imge/sembol/mecaz alanına girmiştir. Kültürel ve edebî sembolizmde hayvanlara atfedilen manalar oldukça dikkate değerdir. Zira insanlık tarihinin her devir ve diliminde hayvanlar; yaşamın, inancın, geleneğin ve kültürün ana unsurlarından biri olmuştur. Avcı-toplayıcı toplumların yabani hayvanlarla yakın ilişkisi, inanış ve inançlara bağlı olarak bazı hayvanlara yüklenen kutsiyet, sanat ve edebiyat tarihinde önemli bir hayvan sembolizmi meydana getirmiştir. Öyle ki kültür antropolojisi üzerine çalışan Fransız antropolog Claude Levi-Strauss ünlü bir sözünde “düşünmek için iyi” olduklarını ifade ettiği hayvanların

(*) Doç. Öğr. Üyesi, Hacettepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, aysuncelik@hacettepe.edu.tr

insana ait dinî, sosyal ve siyasal sistemler içerisinde zengin bir sembolik değere sahip olduğunu söylemiştir (Arbuckle, 2018: S. 44). Bu bakımdan başta fabllar olmak üzere dünya edebiyatlarının hemen her edebî nev'inde hayvanlar, insana ait neredeyse bütün davranış ve duygularla kişiselleştirilmiş ve sembolize edilmiştir.

Türk kültür ve medeniyetinde hayvan, hayvan kültürü ve hayvan sembolizminin varlığı oldukça ilgi çekicidir. Bilhassa pek çok inanç ve inanışla ilişkide olmuş, geniş coğrafyalarda farklı kültürlerle etkileşime girmiş bir millet olarak Türkler, edebî ürünlerinde hayvanlara özel bir değer ve temsiliyet yüklemişlerdir. "Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi" adlı çalışmasında Resul Çatalbaş, kültürümüzdeki hayvan sembolizmi üzerine önemli değerlendirmelerde bulunmuştur: "Türklerde hayvanlarla ilgili inanç motiflerinin, vaktiyle Orta Asya'dan, Anadolu'ya intikal eden Türk nüfusu arasında varlığını koruyabilmiş ve bazı durumlarda yeni inançlara uydurulmuş motifler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu motiflerin tasnifi bizi Budizm, Manihaizm, Zerdüştilik, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi vaktiyle Türklerin mensup oldukları çeşitli dinlere götürmektedir. Türklerden söz konusu dinleri kabul edenler olmuş fakat bu hiçbir zaman genele şamil olmamıştır. Çünkü Türkler, İslam dışında temasa geçtikleri dinlerin hiçbirisini, kendi inanç ve kültürleriyle bağdaştıramamıştır. Hayvan sembolleri, İslamiyet'ten önceki devrede Şamanizm, Gök, Yer, Su, atalar tasavvurlarıyla ilgili olarak oluşmuştur. Aynı semboller Taoizm, Manihaizm ve Budizm'i kabul eden çeşitli Türk topluluklarında yeni inançların getirdiği sembollerle birleşmiştir. Benzeri durum İslamiyet'ten sonra da kısmen söz konusu olmuştur. Ancak İslam'ın tasvir yasağı sebebiyle bu semboller, İslamiyet'e uygun olmayan anlamlarından arındırılmıştır. Gerek İslamiyet'ten önceki çeşitli dönemlerde, gerekse sonraki devirlerde, hayvanlar yaygın bir şekilde güç, kuvvet, kudret, hükümdarlık,

taht sembolü olarak kullanılmıştır. Arslan, kaplan, kurt, kartal... vb. hayvanların söz konusu olduğu bu sembolizm yanında bir çok hayvanda refah, iyi haber, bolluk, bereket, barış, sevgi, adalet ve iyi yönetimin sembolü olmuştur. Bu hayvanların bazıları astrolojik semboller olarak kullanılmıştır. Bazı hayvan sembollerinin renklerine göre farklı anlamları olduğu aynı zamanda söz konusu sembollerin dört yönle ilişkili olarak kullanıldıkları dikkati çekmektedir. Türk mimarisinde ve sanat eserlerinde hayvan sembolizmi yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Kalelerin burçlarında, medreselerde, camilerde kartal ve yırtıcı kuşlar gücü, hükümdarlığı ve hâkimiyeti sembolize etmektedir. Bunun yanı sıra hikâyelerde, manilerde, ninnilerde, bilmecelerde, halı, kilim gibi eşyalarda değişik hayvan motifleri kullanılmaktadır. Günümüzde kartal, kaplan, arslan, kurt boğa ve at gibi hayvanlar üniversiteler, partiler, takımlar, markalar, burçlar ve değişik teşkilatları sembolize eden bir surette yaygın bir şekilde kullanılmaktadır." (Çatalbaş, 2011: 55, 57-58).

Dinî-tasavvufî Türk edebiyatı ile beraber hayvanlara izafe edilen imgesel özellikler, yukarıda ifade edilen eski Türk inanışlarının yanında Arap-Fars-Hint mitoloji ve inançlarından da izler taşır. İslami kültür dairesinde gelişen klasik Türk edebiyatı ve dinî-tasavvufî Türk halk edebiyatında ise din ve ahlak eğitimi, nasihat etme, kıssadan hisse çıkarma gibi genel amaçların yanında hayvanlar teşbih, istiare ve mecaz gibi sanatların vazgeçilmez unsuru olarak kullanılmıştır. Klasik Türk şiirinde en sık zikredilen ve sembolize edilen hayvanlar şunlardır; *ceylan (âhû)*, *aslan (şîr)*, *kaplan (peleng)*, *kurt (gürk)*, *tilki (rûbah)*, *sincap*, *samur (semmûr)*; *deve (üştür)*, *köpek (kelb, seg)*, *eşek (hâr)*, *at (semend, rahş, tevsen)*, *koyun (güsfend)*, *kuzu*; *kuş (mürg, tuyûr)* *bûlbûl (andelîb, hezâr)*, *papağan (tûtî, bebgâ)*, *şahin (şebbâz)*, *doğan (baz)*, *akbaba (kerkes)*, *çaylak (zegân)*, *baykuş (bûm)*, *karga (gurâb, zâg)*, *keklik (kebk)*, *sülün*, *güvercin (kebûter)*, *serçe (usfur, güncişke)*, *turna (küleng)*, *yarasa (huffâş)*;

balık (semek, mâbî), yengeç, timsah (neheng); yılan (ef'î, mâr); arı (zûnbûr), pervane, sinek (meges), sivrisinek (peşse), örümcek (ankebût), semender ve karınca (mûr) (Albayrak, Pala: 1998: 102).

Klasik Türk edebiyatında en çok kullanılan kuş türleri ise; *bülbül (hezâr, andelîb), tûtî (papağan, bebgâ), şahin (bâz; şebbâz, bala-ban), keklîk, karga (gurâb, zâg), horos, bildir-cin, mâkiyân, güvercin, kumru, tavus* (Pala, 2003: 355), olup *sî-murg* ve *hüma* gibi efsanevi kuşlara da yer verilmiştir. Bunların içerisinde *bülbül*; aşkın, âşîğin, acının, feryadın temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Arapça'da "andelîb" ve Farsçadan Arapçaya geçen "hezâr" kelimeleri ile de karşılanan ve Farsça kökenli bir kelime olan "bülbül", çeşitli Türk şivelerinde "böberdek", "bübürdek" "kelecek", "kujulak", "ötlügen" şeklinde kullanılmıştır (Kurnaz, 1992: 485). Mecnûn, Ferhâd, Züleyhâ gibi insan menşeli âşık tiplerinin yanı sıra pervane gibi *bülbül* de insan olmayan bir âşık tipidir. Klasik Türk şiirinde *hezâr-destân (bin bir türlü hikâyeye söyleyen), hoş-hân (güzel okuyan), hoşgû (güzel söyleyen), hoş-âheng (güzel sesli), zend-hân (güzel sesli kuş), zendvâf, zendbâf, zendlâf (bülbül), mûrg-i bâğ (bahçe kuşu), mûrg-i çemen (çimen kuşu), şeb-hân (gece öten kuş), mûrg-i şeb-hîz (gece uyanık duran kuş), hezâr-âvâz (bin bir sesli)* (Kurnaz, 1992: 485- 486) gibi sıfat ve ifadelerle işaret edilen *bülbül*, güle olan aşkı sebebiyle mecazi aşkın ve tasavvufi remizlerin vazgeçilmez unsurlarındandır.

Eski İran ve Arap edebiyatında aşk için bir ilham kaynağı olarak görülen *bülbül*, Türk şairlerinin dilinde daha meşhur ve içli bir âşık tipine dönüşmüştür. Bu çalışmada "Bülbül-nâme", "Bülbüliyye", "Gül ü Bülbül" türü eserlere de başkahraman olan *bülbülün*, Anadolu'da gelişen dinî-tasavvufi Türk şiirinin ilk büyük temsilcilerinden olan Yûnus Emre'nin *Dîvân*'ında, bir imge olarak kullanımı üzerinde durulmuştur.

A. Türkçenin Bülbülü: Yûnus Emre

Yûnus Emre; Anadolu'nun manevi mimarları kabul edilen "Horasan Erenleri" silsilesinin mutasavvıf ve gönül ehli şairlerinden biri olup, Türk-İslâm medeniyetinin kurucularındandır. XIII. asrın sonları ile XIV. yüzyılın başlarında yaşayan Yûnus Emre, Anadolu'nun siyasi ve sosyal açıdan çalkantılı bir dönemine şahit olmuştur (Tatçı, 2014: 1; Uysal, Sisnelioğlu, 2016: 23, 28). Halkın asırları ve sınırları aşan sevgisi, bugün Yûnus Emre hakkında menkıbevi bir hayatın oluşmasına sebep olmuştur. Kendisine pek çok yerde makam tayin edilmiş, halkın gönlünde ve dimağında karşılık bulan şiirler ve sözler hep ona atfedilmiş; daima paylaşmayı tavsiye eden Yûnus, paylaşamaz olmuştur.

Orta Asya asırlarında Ahmet Yesevî ile başlayan halk tasavvuf şiirinin Türkistan, Horasan ve Anadolu'da yüzyılı aşan bir işleniş çağından sonra, en üst seviyesine Yûnus Emre'de vardığını söyleyen Nihad Sami Banarlı, Yûnus Emre'yi, "halk diliyle tasavvuf edebiyatının en büyük şairi" (Uysal, Sisnelioğlu, 2016: 72) olarak nitelemiştir. Bilhassa şiirlerinde, kolaylıkla söylenmiş gibi görünen derin ifadeler (sehl-i mümteni), duyuş ve söyleyişindeki üstün lirizm, sadelik ve İslamiyet'i halka halkın anlayacağı kelimelerle anlatma gayreti de Abdülbaki Gölpınarlı'nın ifadesiyle Yûnus Emre'yi "bir halk şairi olmasının ötesinde halkın şairi" (Uysal, Sisnelioğlu, 2016: 67) yapmıştır.

Devrinin önemli şahsiyetlerinden Sultan Veled, Gülşehrî, Ahmed Fakih ve Âşık Paşa gibi Türkçe yazan Yûnus Emre de, Türkçenin mecaz ve kurallarını kullanmış, Arapça ve Farsça terkiplere pek temayül göstermemiştir. Yûnus Emre'nin kelime, ifade, imge ve edebî sanat tercihleriyle Türkçe, kendi sınırlarında estetik bir hüviyete ulaşmaya başlamıştır. Hatta o devirde Türk-İslâm medeniyetinin taşıdığı zenginliği ihata edebilmiş, Türkçeyi kendisine kadar hiç gelmemiş

bir bediiyat seviyesi ile buluşturabilmiştir (Uysal, Sisnelioğlu, 2016: 72).

“Türkçenin Bülbülü” ifadesi, Yûnus Emre hakkında yapılan bir yayının¹ adı olup *Yûnus Emre Dîvânı*’nda “bülbül” imgesi üzerinde çalışırken bize de ilham olmuştur. Akademik ve popüler hemen her çalışma ve yayında Yûnus Emre’nin sarıh, samimi, içli Türkçesinden söz edilmiştir. Muhtemel ki Yûnus’u bunca asırdır unutturmayan güç; tüm varlığına işlemiş tabiiyet ve elbette dilinin sadeliği ile dilinin (gönlünün) içtenliği- dir. Onun çok kolay söylenmiş gibi görünen mısralarının insan üzerindeki kuvvetli tesiri; ifadelerindeki tabiiğin ve ahengin ürünüdür. Bu bakımdan doğanın ve bizzat bülbülün sesinin şiire tatbiki kıvamında olan Yûnus şiirleri, onu Türkçenin bülbülü namına erdirmeye geçerli bir gerekçedir.

548

Yûnus Emre’nin şiirlerinde kendisini “bülbül” ile özdeşleştirme² ve “dilinin kuşdili olduğunu” söylemesi, Yûnus Emre’nin Türkçeyi kullanmadaki maharetini ifade eden bu sıfatı adeta tasdiklemektedir:

Ben bir ‘aceb ile geldüm kimse hâlüm bilmez benüm

Ben söylerem ben dinlerem kimse dilüm bilmez benüm

Benüm dilüm kuş dilidür benüm ilüm dost ilidür

Ben bülbülem dost gülümdür bilün gülüm solmaz benüm (Tatcı, 2014: 368)

*Bî-çâre Yûnus’un sözün key ‘âşık gerek anlaya
O kuş dilidür n’eylesün ol dinlenmez ötmeyince* (Tatcı, 2014: 478)

Bu mısralardan hareketle Yûnus Emre, esasen bülbül gibi kimsenin bilmeyeceği hikmetleri anlattığını ifade etmektedir. Öyle ki herkes bülbülün güzel bir şeyler söylediğini bilir fakat ne söylediğini bilmez. İşte Yûnus’un ki de böyle bir bülbül ötüştür; onun

da güzel söylediği bilinir ancak ona göre, söylediklerinin özünü ve hikmetini herkes anlayamaz.

İslamiyet’in ahlaki umde ve erdemlerini Türkçenin en öz ifadeleriyle halkına anlatan Yûnus Emre; şiirlerinde pek çok kez kendi yerine koyduğu, güzel sesiyle övdüğü, âşıklığıyla ön plana çıkardığı bülbülü önemli bir imge/sembol olarak kullanmıştır. Bu kullanımlar aşağıda tasnif edilerek değerlendirilmiştir.

B. Yûnus Emre Dîvânı’nda² Bülbül İmgesi

1. Bülbülün Tarifi

Bülbül, kül rengine, boyu 16 cm olan küçük gövdeli bir kuştur.³ Edebiyatımızda bülbül, âşık tipinin “garîp, bîçâre, güzel sesli” bir temsilcisi olarak sembolize edilmiştir. Yûnus Emre, bir şiirinde bülbülü, “bülbülcüğüm” hitabıyla tarif etmekte, bülbülü kendi dostu olarak nitelemektedir. Bülbül kış çıkıp da bahara erince, yaz günleri gelip çiçekler açınca söylemeye başlar:

Yine yaz günleri geldi

Söyle bülbülcüğüm söyle

Cümle çiçekler zeyn oldı

Söyle bülbülcüğüm söyle (Tatcı, 2014: 490)

Yeşil elbise giyen ağaçların, kanat açıp uçan kuşların bulunduğu devirde bülbülün nefesi canlar bağışlar:

Yaşıl ton geydi ağaçlar

Pervâz urup uçar kuşlar

(1) Bk. Uysal, Mevlüt; Sisnelioğlu, İlknur (2016), *Türkçenin Bülbülü Yûnus Emre*, Başakşehir Belediyesi Klon Reklam Yapım.

(2) Bu çalışmada, Mustafa Tatcı’nın hazırladığı ve bugün için elimizde bulunan en hacimli “Yûnus Emre Dîvânı” neşirlerinden biri olan “Yûnus Emre, Dîvân-ı İlahiyât” adlı eserinden istifade edilmiştir. Bk. Kaynakça.

(3) Klasik Türk şiirinde “kuşlar” ve “bülbül” için bk. Kübra Eskigün (2006), *Klasik Türk Şiirinde Efsanevi Kuşlar*, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Nefesün cânlar bağışlar

Söyle bülbülcüğüm söyle (Tatcı, 2014: 490)

Bu devirde bülbül, aşk ile coşmalı, gönlündeki karışıklığı gidermeli, gül bahçesine nâzır söylemelidir:

İşkıla eylegil cûşı

Gider gönlünden teşvîşi

Çıkuban gül-zâra karşı

Söyle bülbülcüğüm söyle (Tatcı, 2014: 490)

Kimse onun halinden anlamasa da bülbül, güle âşıktır:

Bülbül 'âşık durur güle

'Âşıkun hâlin kim bile

Güle karşı hoş 'ışkıla

Söyle bülbülcüğüm söyle (Tatcı, 2014: 490)

Bahar vakti, kudret hazinesi açılmış, âleme rahmet saçılmış, cennet elbisesinin tonları biçilmişken bülbül, söylemeye devam etmelidir:

Kudret haznesi açıldı

'Âleme rahmet saçıldı

Hulle tonları biçildi

Söyle bülbülcüğüm söyle (Tatcı, 2014: 490)

Bülbül, kanadını açabilir, deryalar geçebilir, fakat yuvasından yavrusu alındığında, onu divane kırlarlar:

Yuvandan yavrun aldılar

Seni dîvâne kıldılar

Zamân böyl' olur didiler

Söyle bülbülcüğüm söyle (Tatcı, 2014: 491)

Yûnus, şiirinin son dördlüğünde de bülbülün kendi dostu ve yârı olduğunu söyler:

Geçdi yâ 'ömrümün varı

Kor gidersin bu gül-zârı

Yûnus'un mûnisi yârı

Söyle bülbülcüğüm söyle (Tatcı, 2014: 491)

Bülbüllerin gülşende, gülistânda, bağda ve bahçede öttüğü pek çok manzumede dile getirilmiştir. Bunun sebebi, bülbülün ötmesine vesile olan gülün ve güzelliklerin bu mekânlarda bulunmasıdır.

Kendi yurdunun bahçelerinin yani aşk bahçelerinin bülbüllerinin durmadan öttüğünü ifade eden Yûnus, taze güllerle dolu bu gülistânların hiç solmadığını söylemekte:

Bizüm ilün bâğçeleri turmaz öter bülbülleri

Açılmış tâze gülleri gülistânım solmaz benüm (Tatcı, 2014: 409)

bülbülün ortaya çıktığı zaman olarak "gül devri"ni yani bahar mevsimini işaret etmektedir:

Yine bu bâd-ı nev-bahâr hoş nev' ile esdi yine

Yine kışun sovuclugı fuzûllığın kesdi yine

...

Yine yir yüzi tonanup kat kat olup renge batup

Bülbül güle karşı ötüp cân budaga asdı yine (Tatcı, 2014: 468-469)

2. Bülbül: Yûnus

Yûnus Emre, şiirlerinin genelinde kendisini; Hakk'ın gizli hikmetlerini, sırlarını anlatan, sabah-akşam aşkı okuyan bir bülbül olarak nitelemiş ve âşıklığını bülbülü referans alarak ortaya koymuştur. Bu dünyaya bülbül gibi ötmeye geldiğini söyleyen Yûnus, kendisinin ne tür bir kuş olduğunu, ne söylediğini ve nasıl bir ay yüze tutuştuğunu kimsenin bilemeyeceğini anlatmaktadır:

Bülbülem uş öte geldüm dilde menşûr tuta geldüm

Bunda müşküüm sata geldüm geyigem otlagum anda

Kim ne bile ne kuşam ben şol ay yüze tutaşam ben

Ezeliden serboşam ben içmişem ayagum anda
(Tatcı, 2014: 467)

Kendisini “garipçe bir bülbül” olarak nitelediği şiirinde ise, gönlündeki sırrı söylemek için dile geldiğini, yuvadan uçup halka sırrını açtığını, aşk tuzağına düştüğünü, gülemez olduğunu, rahat olmadığını, halini ve ahvalini 72 dilde sorup öğrenmeye çalıştığını ve “gül”e teşbih ettiği Hz. Muhammed’in (sas) bülbülü olmak için bu dünyaya vardığını ifade etmektedir:

Ne hâldeyüm ne bilem duzakdayum ne gülem
Bir garîbçe bülbülem ötmege güle geldüm
Gül Muhammed deridür bülbül anun yâridür
Ol gülile ezeli cibâna bile geldüm (Tatcı, 2014: 386)

Aşk hali, âlemi hükmü altına alır. Ve Yûnus, aşk haline girdiğinden beri, aşk, sultan; Yûnus, kul; aşk, gül; Yûnus, aşkı/gülü anlatan bülbüldür:

Bir ‘acâyib ‘ışk geldi bende bu hâl üstine
Gönlümü taht eyledi oturdu cân üstine
Sen sultânın ben kulam sen gülsin ben bülbülem
Hükümün ‘âleme yiter ne kim var kul üstine
(Tatcı, 2014: 334)

Yûnus’a göre; gönlünde bitirdiği sözleri kuşdili ile söyleyen Yûnus’u ancak âşıklar anlayacaktır:

Çün bülbül ‘âşıkdur güle nazar Hak’dan olur kula
Bir kelecî gelmez dile gönüllerde bitmeyince
Bî-çâre Yûnus’un sözün key ‘âşık gerek anlaya
O kuş dilidür n’eylesün ol dinlenmez ötmeyince
(Tatcı, 2014: 478)

Bülbüller gibi söylediğini, bu söyledikleriyle gönülde mana bitirdiğini, ciğerinde de dertlerin biriktiğini ifade eden Yûnus:

Tanla turigelicek bülbülleyin söyleyem

Gönülde ma’nî biter dertlü cigerüm vardır
(Tatcı, 2014: 283)

kendisini her dilden söyleyerek Hakk’tan halka haber veren “aşk bülbülü” olarak tarif etmektedir:

Benem Hakk’un kudret eli benem belî ‘ışk bülbüli

Söyleyüp her dürlü dili halka haber viren benem
(Tatcı, 2014: 384)

Bülbül, gülün kızıl yüzüne âşık olmuş, Yûnus ise erenlerin yüzünü görünce “hezâr-destân”, yani bin destan okuyan bülbül olmuştur:

Bülbül de ‘âşık olmuş kızıl gülün yüzine
Gördüm erenler yüzün hezâr destân oldum ben
(Tatcı, 2014: 445)

Aşk elinden garip bülbül gibi ağlayan Yûnus:

Garîb bülbülleyin zârî kıluram
Akar çeşmüm yaşı bu ‘ışk elinden (Tatcı, 2014: 432)

seher vakitlerinde bülbül gibi gülzâra karşı feryatlarını dile getirmektedir:

Seher-gâhın turup zârî kıluram
Sanasın bülbülem gül-zâre karşı (Tatcı, 2014: 450)

Yûnus Emre gibi şairlerin bu temsili, gül goncalarının seher vaktinde açılması ve bülbüllerin bu vakitte ötmeye başlamasını ifade etmekle birlikte; bu söylem, seher vaktinde dökülen gözyaşına, sabah namazı ve sabah ezkârına işaret olarak da değerlendirilebilir.

3. Dost Bağının Bülbülü: Yûnus

Yûnus Emre, şiirlerinde sık sık bir “dost” figüründen bahseder. Bu dost, ba-

zen Cenab-ı Allah, bazen Hz. Muhammed, bazen şeyhi Tapduk Emre, bazen yarenler, bazen Hakk'a ulaştıran bir rehberdir. Fakat bu dost, her kim ise Yûnus o dostun bağının/gülistânının bülbülü olmak istemektedir. Bu bülbül; gül deren, gönüllere giren, gönül alıp canlar yakan bir bülbüldür:

*Girem denize gark olam ne elif ü mim dal olam
Dost bâğında bülbül olam gülleri direm yürüyem
Bülbül olubanı ötem gönül olam cânlar ütem
Başumı elümde tutam yoluna varam yürüyem
Bülbül olubanı gidem iy niçe gönüller güdem
Yüzüm 'ışkıla dem-be-dem topraga sürem yürüyem* (Tatcı, 2014: 400)

Yûnus, dost bağının bülbülüdür, dostun bahçesinden adeta kardeşlerini irşat etmek için gelmiştir:

*Münkir kişi tuymaz anı dertlülerün sizer cânı
Ben dost bâğı bülbüliyorum ol bâğceden geldüm
ahî* (Tatcı, 2014: 511)

Âşık olup cihanı bağrışıp çağrışma sesleriyle doldurmak isteyen Yûnus:

*'Âşık olayın şol güle tolsun cibâna gulgule
Hezâr destân olubanı dost bâğını yaylayayın* (Tatcı, 2014: 447)

inci gibi gözyaşı döküp dost için "hezâr destân", yani bülbül olmak istemektedir:

*Çün di dirler n'ideyin dimezse yanar cân u ten
Ben dahı dürler dökem dosta hezâr destân olam* (Tatcı, 2014: 391)

Yûnus, "dost"un katında/dergâhında hem her dem açılan gül hem de her daim söyleyen bir bülbül olmayı arzulamakta:

Varam ol dosta kul olam her dem açılam gül olam

Hem söyleyem bülbül olam turagum gülistân ola (Tatcı, 2014: 250)

bir diğer şiirinde ise; halvet halinde, daima açılan bir gül olmayı ve dost bağında "hey dost" diyerek öten bir bülbül olmayı istemektedir:

*Halvetlerde meşgûl olam dâim açılam gül olam
Dost bâğında bülbül olam ötem hey dost diyü diyü* (Tatcı, 2014: 452)

Kendisini hocasının kulu, dost bahçesinin bülbülü olarak tanımlayan Yûnus Emre, hocasının bahçesini seyrederek şad olup ötmeye geldiğini ifade etmektedir:

*Ol hocamdur ben kulıyam dost bâğcesi bülbüliyorum
Ol hocamun bâğcesinde şâd olup ötmege geldüm* (Tatcı, 2014: 371)

Yâre varıp ona aşkını haber vermek niyetinde olan Yûnus:

*Bî-çâre bülbülem dost bahçesinde
Varam virem haber şol yâre karşı* (Tatcı, 2014: 451)

dost bağının bülbülü olarak, iman biten budaktan gül derdiğini söylemiştir:

*Ben ol dükkândâr kulıyam cevherler ile tolıyam
Dost bâğının bülbüliyorum budakdan gül düzer oldum
Ol budakda biter î mân î mân bitse gider gümân
Dün-gün işüm budur hemân nefşüme bir Tatar oldum* (Tatcı, 2014: 406)

Yârin kulu ve dost bahçesinin bülbülü olduğunu belirten Yûnus, bir bülbül olarak gülzârına kavuştuğunu ifade etmektedir:

*Eydür Yûnus yâr kulıyam dost bâğcesi bülbüliyorum
Söyleyeyüm şimden girü gülzâruma irdüm bugün* (Tatcı, 2014: 418)

Yûnus kendisinden başka bütün şairleri "dost bahçesinin bülbülü" olarak nitelemektedir. Kendisinin ise bu şairler arasında

keklige benzeyen "dürrâc" kuşu olduğunu söyleyerek tevazu göstermektedir:

Cümle şâ'ir dost bahçesi bülbülü

Yûnus Emre arada dürrâclana (Tatcı, 2014: 478)

4. Bülbülün Âşıklığı

Bülbül, kültür ve edebiyat tarihimizde Leylâ'nın Mecnûn'u, Şîrîn'in Ferhâd'ı gibi erkek âşığı temsil etmektedir. En güzel şarkıları, gazelleri sevgilisine okuyan bu minicik gövdeli kuş, aşkını gizlemek yerine, dillere destan eden bir âşık olmayı tercih etmiştir.

Yûnus'un şiirlerinde de daima zâr eyleyen bülbülün gönlünü eğleyecek olan ancak güldür. Çünkü Mecnûn, Leylâ'nın yüzünde ne gördüyse bülbül de gülün yüzünde onu görmüş, dostun cemalini bülbül, gülde teşhis etmiştir:

- 552 *Anca zâr eyler kim şol bülbül eyler*
Anı ol eylemez illâ gül eyler
Kaçan gülde görür dostun cemâlin
Çağırur kim beni deli şol eyler
Ne görür gülde yâ bî-çâre bülbül
Ki gülistâna karşı gulgul eyler
Ne gördi Leylâ'nun yüzünde Mecnûn
Akıdup göz yaşın âb u sel eyler (Tatcı, 2014: 312)

Âşığın gülşeni, harabat ikliminin külhanlarıdır. Bu külhanlarda bülbüller, aşk ateşine kanat yakarlar:

Bu yirün külhânları gülşenleridir 'âşıkun
Anda bülbüller yakarlar 'ışk odına bâl u per (Tatcı, 2014: 293)

Bülbül bî-çâredir, hastadır. Onu hastalıktan kurtaracak olan yalnızca gülün yüzüdür:

Bülbül-i haste gül yüzün gördi 'arasât eyledi

İrdi 'âşık ma' şûkına şükür beşâret eyledi (Tatcı, 2014: 527)

Bülbül, aşktan dolayı daha ziyade ağlar ancak aşkın coşkusu zaman zaman onun gönlünü şad ve dilini handan eylemektedir:

Mahabbet derdine düşeli bülbül

Dili handân olupdur 'ışk elinden (Tatcı, 2014: 422)

Aşk, şiir kültürümüzde ekseriyetle kavuşamamayı karşılayan bir ifade olduğundan Yûnus da aynı kabulle, gülü seyretse bile, ona vuslata eremeyen bir bülbül tasvirinde bulunmuştur:

Yûnus er nazarında tâze güller açılmış

Sen gerçek bülbülisen nazarda ötmek gerek (Tatcı, 2014: 345)

Yûnus'a göre; bu dünyada zina etmeyen insanlar, Cennet'te hurilerle buluşacak, Cennet kokusu ile dolacak ve o cennette bülbül gibi ötüşeceklerdir. Dünya gülistânının bülbülü başkasının gülünü dermeyen, başkasının eşine el uzatmayan yani zina etmeyenidir.

Hûrîlerle bile yatan Uçmak kokusına batan
Anda bülbül olup öten bunda zinâ kılmayandır
Yûnus miskîn gözler yolu divşür özün bebey deli
Bu gülistânun bülbülü kimse gülün dirmeyendür (Tatcı, 2014: 315)

5. Bülbül ile Gül İlişkisi

Gülün yâri bülbüldür. Bülbülü güle olan aşkı daima ağlatır, feryat ettirir.

Çün bülbül 'âşıkdur güle nazar Hak'dan olur kula

Bir kelecî gelmez dile gönüllerde bitmeyince (Tatcı, 2014: 478)

Bülbülün yeri, yârin yanı, yani gülistândır. Bülbül viran bağlarda duramaz. Baharda

ortaya çıkar ve yeryüzü kat kat renge boyan-
ınca güle karşı öter:

*Yine bu bâd-ı nev-bahâr hoş nev' ile esdi yine
Yine kışın sovuکلوگı fuzûllıgın kesdi yine*

...

*Yine yir yüzi tonanup kat kat olup renge batup
Bülbül güle karşı ötüp cân budaga asdı yine
(Tatcı, 2014: 468-469)*

Bülbülün istediği ne baldır ne de yağ;
gülün gülmesi ona en büyük sevinçtir:

*Gülün bülbül olur yâri anuniçün kılur zârı
Gülistândur anun yiri makâm olmaz ana bâğlar
Balı yağı n'ider bülbül din ana karşı gülsün gül
'Âşık yükini şöyle bil ki çekmedi yüce taglar
(Tatcı, 2014: 285)*

Bülbül, gülün kızıl yüzüne âşık olmuş,
Yûnus ise erenlerin yüzünü görünce "hezâr-
destân" (bin destan okuyan bülbül) olmuş-
tur:

*Bülbül de 'âşık olmuş kızıl gülün yüzine
Gördüm erenler yüzün hezâr destân oldum ben
(Tatcı, 2014: 445)*

6. Muhammed, Gül; Yûnus, Bülbül

Dinî-tasavvufî Türk edebiyatında gül,
Hz. Muhammed'i (sas) simgeleyen bir çiçek-
tir. Şairlerin o güle, bülbül olduğu âlemde
meşhur ve maruftur. Yûnus bir şiirinde;

*Ne hâldeyüm ne bilem duzakdayum ne gülem
Bir garîbçe bülbülem ötmege güle geldüm
Gül Muhammed deridür bülbül anun yâridür
Ol gülile ezeli cihâna bile geldüm (Tatcı, 2014:
386)*

derken bestelenmiş bir başka meşhur
şiirinde de aynı duyguyu tekrar etmektedir:

'Âşıkam şol didâra bülbülem şol gül-zâra

*Seni sevmeyen nâra yansun yâ Resûla'llâh (Tat-
cı, 2014: 491)*

7. Bülbül ve Bahar İlişkisi/Baharın Âşık Üzerindeki Etkisi

Baharın aşk duygusunu tetiklediği psi-
kolojik ve biyolojik olarak kanıtlanmıştır. Yû-
nus gibi şairler de bu bilgiyi tatbikle tasdik
ettiklerinden baharı temsil eden gül ve bülbül,
aşkı ve âşıklığı dile getirirken hassaten
tercih etmişlerdir. Öyle ki önce bahar gele-
cek, ağaçlar donanacak, etraf şenlenecek ve
ardından bülbüllerin gül üzerine methiyeleri
dinlenecektir:

*Bir 'acâyib 'ışk geldi bende bu hâl üstine
Gönlümi taht eyledi oturdı cân üstine
Sen sultânsın ben kulam sen gülsin ben bülbü-
lem*

Hükümün 'âleme yiter ne kim var kul üstine

Evvel bahâr olacak ağaçlar tonanacak

*Gör niçe medh iderler bülbüller gül üstine (Tat-
cı, 2014: 484)*

8. Bülbülün Sesi ve Diğer Kuşlarla Mukayesesi

Edebî mazmun ve sembollerimiz için-
de bülbül, güzel sesi; karga ve tavus, kötü
sesi; baykuş ise uğursuz sesi temsil etmekte-
dir. Şairler, şiirlerindeki ahengi ve ses yete-
neklerini övmek için çoğunlukla kendilerini
bülbüle denk tutmuşlardır. Bülbül bazen ga-
zel okur, bazen içli bir şarkı söyler, bazen ila-
hi hikmetleri anlatır, bazen feryat eder, bazen
de aşkın şevki ile coşkunuğunu dile getirir.

Yûnus'a göre, bülbüle benzeyen dile
sahip olmak övülesidir. Ancak toprak, bülbül
gibi söyleşen, övülesi dilli nice yigitleri almış-
tır:

Togru varurdı yolları kalem tutardı elleri

Bülbüle benzer dilleri dânişmân yigitler yatur

...

*Gice gündüz oglancuklar söyleriken bülbül gibi
Ayrılmışlar anaları sinlerini bekler yatur (Tatcı,
2014: 303)*

Yûnus Emre, baykuşun viranede olup
gülistâna giremediğini, leyleklerin de Allah'ın
güzelliklerini ve tabiattaki hikmetlerini latif
bir şekilde anlatamayacağını söyleyerek bül-
bülün özelliklerini anlatmaktadır:

*Hoş haber geldi dostdan yaratdı bâg u bostân
İlm okur hezâr destân bülbülleri râz ile
Kim görmüşdür baykuşun gülistâna girdüğün
Leylekler ziker idemez bir latîf âvâz ile (Tatcı,
2014: 484)*

Yûnus, baykuş ve leyleğin yanı sıra bül-
bülü, dürrâc ve karga ile de kıyaslamaktadır.
Ona göre, bülbüller dururken dürrâca nevbet
düşmez:

554 *Kur'agacı n'iderler kesüp oda yakarlar
Bülbüller öticegiz nevbet degmez dürrâca (Tat-
cı, 2014: 489)*

Ve bülbülü karga ile aynı kafese koysa-
lar birbirlerinden kurtulmak isterler:

*Kargayla bülbülü bir kafese koysalar
Birbiri sohbetinden dâim melûl degül mi
Eyle ki karga diler bülbülde ayrılmaga
Bülbülün de gönlinde maksûd şol degül mi
Câhil ile ârifün meseli şuna benzer
Câhil katında îmân ma'lûm mechûl degül mi
(Tatcı, 2014: 497)*

Sonuç

Hayvan sevgisi ve hayvan sembolizmi
kadim kültürümüzde var olmakla birlikte ilk
İslami edebî ürünlerden itibaren mazmunlar
yoluyla bir beyan ve tebliğ etme aracı olarak
kullanılmıştır.

Türk edebiyatının lirik aşk şairleri;
âşıklığı, garipliği, biçareliği ve güzel/şen/ya-
nık sesi dolayısıyla kendilerini sık sık bülbüle
teşbih etmişlerdir. Aşkını gizlemeden dillere
destan eylemek isteyen şairler, pervane ye-
rine bülbülü tercih etmişlerdir. Kimi zaman
suskun kimi zaman çıldırmış gibi öten bülbül,
aynı zamanda doğal ahengin ve içli bir sesin
temsilcisi olmuştur.

Hem klasik Türk edebiyatı hem de
Türk halk edebiyatı sahası ürünlerinde ol-
dukça dikkat çeken hayvan sembolizmi Yû-
nus Emre'nin şiirlerinde de "bülbül" ile öne
çıkılmaktadır. Mısralarında, kendisini telkin ve
teskin eder gibi görünen Yûnus Emre, esasen
"bülbül" figürü üzerinden dinleyicilerini/oku-
yucularını irşat etmekte, hislerini daha içli ve
doğal bir biçimde dile getirmektedir. Bülbül,
Yûnus Emre Dîvânı'nda; aşk ile ilintisi, gül
ile münasebeti, ses güzelliği ve zarifliği, şairi
temsil etmesi başta olmak üzere pek çok gö-
rüntü ile karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamız-
da bu görüntüler değerlendirilmiş ve sonuç
maddeleri halinde aşağıda sunulmuştur:

1. Yûnus Emre, sadeliğin, samimiye-
tin ve doğallığın temsilcisidir. Öz Türkçeyi
bülbül gibi şakır; takılmaz, tökezlemez. Ve
Yûnus, söylediği dilinin ve inettiği bülbülü-
nün nasıl söylediğinden çok ne söylediği ile
ilgilenir. Bülbülün dilinden yalnız âşıkların
anlayabileceğinden bahisle kendi konuştuğu
dilini herkesçe bilinemeyeceğini ifade eden
Yûnus'a göre bülbül de kendisi de; Hakk'ın,
aşkın, varlığın, tabiatın hikmetlerini, manala-
rını ve sırlarını anlatmakla görevlidir.

2. Yûnus'un bülbül için kullandığı sı-
fatlar, "garîb, garîbçe, bî-çâre, ciğeri dertli,
zârî kılan, hezâr-destân, hasta" kelimeleridir.

3. Bülbül, Yûnus'un şiirlerinde; gül-
şenleri, gülistânları mesken edinen ve seher
vakti güle nâzır öten özge bir kuştur.

4. *Yûnus Emre Dîvânı*'nda bülbül; Me-
cnûn, Ferhâd gibi âşıklar içinde bir âşık olup
erkek tipi âşığı temsil eder. Ancak her mecazi

aşkta olduğu gibi bülbülün aşkında da kavuşmak yoktur.

5. Bazı mısralarında Yûnus; açıkça gül ile Hz. Muhammed'i, bülbül ile kendisini kastetmiştir. Bunun haricinde genelde kendisini dost bağının/bahçesinin/ gülistânının bülbülü olarak nitelemiş, "dost" ile Cenab-ı Allah'ı, Hz. Muhammed'i, şeyhini, yârânını yahut yoldaşını işaret etmiştir.

6. Yûnus Emre bülbülü ima ederek dört şiirinde "bin destan söyleyen" anlamında "hezâr-destân" ibaresini kullanmış fakat bülbülün Arapçası olan "andelîb"i hiç tercih etmemiştir. Yûnus'tan sonraki şairler de "gül" kelimesi ile olan uyumu ve ses ahengi dolayısıyla şiirlerinde daha ziyade "bülbül"ü tercih etmişler, tabii bunun yanında "andelîb" ve "hezâr" kelimelerine de zaman zaman yer vermişlerdir.

7. Yûnus Emre'den sonra Türk şiirinde bülbülün sembolik karşılığına daha pek çok sıfat eklenmiş ve şiirdeki anlam dünyası genişletilmiştir. Yûnus Emre'nin "garîp, bî-çâre, hezâr-destân, ciğeri dertli, zar kılan, haste" bülbülü; bir zaman sonra *destân-serâ* (destan okuyan), *hoş-hân* (güzel okuyan), *hoşgû* (güzel söyleyen), *hoş-âheng* (güzel sesli), *zend-hân* (güzel sesli kuş), *zendvâf*, *zendbâf*, *zend-lâf* (bülbül), *mürğ-i bâğ* (bahçe kuşu), *mürğ-i çemen* (çimen kuşu), *şeb-hân* (gece öten kuş), *mürğ-i şeb-hîz* (gece uyanık duran kuş), *hezâr-âvâz* (bin bir sesli), *şeyda* (çılğın), *zâr* (ağlayıp inleyen), *âteş-zebân* (ateş dilli), *hoş-zebân* (hoş dilli), *mürğ-i hoş-hân* (hoş okuyan kuş), *mürğ-i seher* (seher kuşu), *hoş-âvâz* (hoş sesli), *hoş-beyân* (hoş ifadeli), *hoş-nağme* (hoş nağmeli), *ter-nağme* (taze nağmeli), *şîrîn-güftâr* (şirin sözlü), *gûyâ* (söyleyen/söyleyici), *medh-bân* (meth okuyan), *nây-ı hazîn* (hazîn sesli ney) ifadeleri ile tasvir ve ima edilmiş, ötüşünü nitelemek için de *feryat*, *figan*, *şîven*, *âh ü zâr*, *nevâ*, *nâle*, *savt*, *nağme*, *gulgule* (Kurnaz, 1992: 485-486) kelimeleri kullanılmıştır.

8. Yûnus, dinî-tasavvufi edebiyatımızın geleneksel çizgiye girmeye başladığı o ilk

devirlerde terkipli, sıfatlı ve sanatlı ifadeler yerine bülbül için birkaç örnek haricinde hiç tamlama kullanmamıştır. Bu durum; devirler geçtikçe, şairlik geliştikçe yahut kültürlerarası etkileşim arttıkça hâlihazırdaki mazmun/ imge/sembollerin sıfatlarının ve anlam dünyalarının değişip gelişebileceğini göstermektedir. Örneğin Yûnus'tan Şeyh Gâlib'e kadar bülbül -temelde- aynı âşık, aynı sadık, aynı bîçâre, aynı garîp bülbül olsa da Gâlib divanında bülbüle "bülbül-i hâmûş, minkâr-ı bülbülân, nevâ-yı bülbül, safır-ı bülbül, efsûn-ı âh-ı bülbül, bülbül-i hoş-nâme-i gülzâr-ı fenâ, şûrîde, bülbül-i şâh-ı heves, bülbül-i efsûs"⁴ ifadeleriyle rastlarız. Bu açıdan bakıldığında imgelerin ve mazmunların, tarih ve edebiyat içinde olan yolculukları, şairlerin yaşadıkları siyasi, sosyal ve kültürel değişime/birikime paralel olarak değişir, gelişir yahut yok olur. Yûnus'un aşka âşık bülbülünü, tam altı asır sonra Mehmet Akif Ersoy'un dilinde bir vatan âşığı olarak görebilmek, imgenin anlamlandırılması hususundaki değişimin/gelişimin başka bir örneğidir. Günümüz edebiyatına bakıldığında ise; yazıdan, yabandan, bağdan, bahçeden, gülistândan ve hâristândan, kısacası doğa hayatından kopmuş insanın veya hut özelde şair ile yazarların bülbülle, bülbülün ötüşüyle ve bülbülün âşıklılığıyla ne derece alakadar olduğu edebiyat sosyolojisi bağlamında ayrıca incelenmeye değer bir konudur.

Kaynakça

ALBAYRAK, Nurettin; PALA, İskender (1998), "Hayvan", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 101-102.

ARBUCKLE, Benjamin S. (2008), "Hayvan Sembolizmi, Hayvanlar Özgürlükten Tutsaklığa", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 44. <http://www.aktuelarkeoloji.com.tr/hayvan-sembolizmi> Erişim Tarihi: 10.06.2018/15.32

ÇATALBAŞ, Resul (2011), "Türklerde Hayvan Sembolizmi Ve Din İlişkisi", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, C. 3, S.12, s. 49-60.

ESKİGÜN, Kübra (2006), *Klasik Türk Şiirinde Efsanevi Kuşlar*, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Süt-

(4) Şeyh Galip Divanı metni için bk. Naci Okçu (1993), Şeyh Galip I-II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

çü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

KURNAZ, Cemal (1992), "Bülbül ", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 485-486.

OKÇU, Naci (1993), *Şeyh Galib I-II*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

PALA, İskender (2003), *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: L&M Yayınevi.

TATCI, Mustafa (2014), Yunus Emre Dîvân-ı İlâhiyât, Ankara: H Yayınları.

UYSAL, Mevlüt; SİSNELİOĞLU, İlknur (2016), *Türkçenin Bülbülü Yunus Emre*, İstanbul: Başakşehir Belediyesi Klon Reklam Yapım.